

Функціювання лексики на позначення стихійних явищ в українській мові XVI–XVIII ст.

ВАСИЛЬ ДЕНИСЮК*

Кафедра української мови та методики її навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, к. 304, вул. Садова, 28, UA-20308 Умань, Україна

Received: 30 July 2020 • Accepted: 17 September 2020

© 2021 Akadémiai Kiadó, Budapest

АНОТАЦІЯ

Дослідження особливостей функціювання лексики на позначення стихійних явищ, виконане на матеріалі писемних пам'яток української мови XVI–XVIII ст., дає підстави стверджувати, що генетично аналізовані номени цієї тематичної групи праслов'янського походження. Одиничним випадком представлено запозичення з польської мови *пожога*. У задекларований період відбувається активне поповнення групи лексики на позначення стихійних явищ за рахунок входження в неї лексичних одиниць з інших тематичних груп, зокрема метеорологічної лексики, та розвитку в цих словах унаслідок семантичних зсувів нових значень, що репрезентують загальне поняття «стихійне явище». Аналізовані лексеми демонструють один вид системних відношень – синонімічні.

За структурою в аналізованих писемних текстах виявляють активність однослівні найменування, з'ясувати відповідну семантику яких допомагає контекстуальне оточення. Часто автори творів послуговуються кількаслівними найменуваннями, до складу яких входить іменник та прикметник (зазвичай це атрибутиви *великий*, *лютий* чи форми найвищого ступеня порівняння *превеликіе*, *прежестокій*, що експліцитно вказують на високий ступінь описуваного явища).

Прикметно, що для реалізації семи 'повінь' автори залучають віддієслівний іменник *потоп*, що в досліджуваний період поступово починає втрачати релігійну та набуває світської семантики. Київську традицію продовжує номінація цього явища дієслівно-іменниковим або прикметниково-іменниковим словосполученням.

* Corresponding author. E-mail: dvv2812@ukr.net

Основним репрезентантом семи 'посуха' слугує атрибутив *сухий*, який у досліджуваних пам'ятках уживається виключно в описових конструкціях, субстантивний компонент яких – лексема на позначення пори року (*весна, літо, осінь*).

Сему 'холод' в аналізованих писемних текстах реалізують лексеми *холод* і *мороз*, ужиті в повногосній формі та ускладнені квантитавними формами прикметників для репрезентації ступеня стихійного явища. Саме в реалізації цієї семи спостерігаємо суб'єктивний підхід до оцінки явища.

Лексема *сніг* у багатьох контекстах реалізує синкретизовану семантику – 'атмосферні опади' та 'стихійне явище'. Чітке уявлення про стихійне явище дають контексти, у яких автори послуговуються додатковим атрибутивом-кваліфікатором *великий*. Зрідка роль додаткового кваліфікатора виконує прислівник зі значенням кількості, ускладнений іншим прислівником зі значенням міри і ступеня.

У семантичній структурі номенів на підставі метафоричного перенесення відбувся розвиток переносного значення, що засвідчують сучасні лексикографічні праці. Більшість однослівних найменувань успадкувала нова українська мова, де вони продовжують функціювати без зміни основного лексичного значення.

КЛЮЧОВІ СЛОВА

українська мова, XVI–XVIII ст., лексика, лексема, семантика, семантична структура, метафоричне перенесення, стихійне явище

Вступ. Важливим завданням української історичної лексикології було і залишається здійснення повного опису лексичної системи української мови різних хронологічних періодів. Традиційно склалося, що історичний розвиток лексичного складу української мови вивчають за виокремленими за тематичним принципом групами. Емпірична база українського мовознавства має низку ґрунтовних досліджень підсистем лексичної системи української мови XIV–XVIII ст.: назви спорідненості і свояцтва (А. Бурячок), назви одиниць виміру й ваги (В. Винник), назви одягу (Г. Войтів), медична лексика (Г. Дидик-Меуш), педагогічна лексика (О. Зелінська), географічна лексика (О. Слободзяник), назви грошей та грошових одиниць (Є. Чернов), назви кольорів (М. Чікало), назви їжі, продуктів харчування та напоїв (С. Яценка) та ін. Історичний розвиток окремих номенів простежив В. Німчук (див. працю «Давньоруська спадщина в лексиці української мови» – Німчук 1992) та відповідні розділи в колективній монографії «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (Русанівський 1983: 15–28, 29–163). Свого часу відомий лінгвіст зазначив, що в одному томі неможливо вичерпно з'ясувати історію всіх макро- і мікросистем, показати долю десятків тисяч лексем (Німчук 1992: 6). Це додатково переконує в тому, що мовознавець усвідомлював складність і невіршеність проблеми повного опису історії формування лексичної системи української мови. Зокрема, в українській історичній лінгвістиці невіршеними залишаються ще багато питань, до яких належить і формування та функціонування лексики на позначення стихійних явищ, що ще не була об'єктом спеціального вивчення в українистиці, хоч є вагомою частиною словникового складу мови.

Можливо, суть проблеми криється в тому, що частину лексики на позначення стихійних явищ кваліфікують як метеорологічну й досліджують у відповідній групі. Проте, як

свідчить аналіз емпіричної бази, в українському мовознавстві маємо тільки одне спеціальне дослідження – «Метеорологічна лексика українських говорів (лексико-семантична, ареальна та генетична характеристика)» О. Могили (див. **МОГИЛА** 1984). Російська історична лексикологія у своєму арсеналі має ґрунтовну працю «Російська метеорологічна лексика (історія та функціонування)», автором якої є В. Касьянова (див. **КАСЬЯНОВА** 1984). З аналізованих нами в цій статті лексем дослідниця описала номен *сніг*, де діахронний аспект презентовано двома прикладами, узятими з «Матеріалів...» І. Срезневського (**КАСЬЯНОВА** 1984: 87–88). Особливості семантичної структури та функціонування лексем *сарана*, *землетрус*, *буря* в українській мові задекларованого періоду досліджувала О. Давидяк, указавши на пізню появу композита *землетрус* та розвиток переносних значень у семантичній структурі лексем *буря* і *сарана* (**ДАВИДЯК** 2008, **ДАВИДЯК** 2011, **ДАВИДЯК** 2012).

Значимо, що ця група лексики активно вживана в мовленні пересічних українців, тому вважаємо за необхідне з'ясувати склад лексики на позначення стихійних явищ та еволюцію її семантики. Матеріалом нашого дослідження слугували писемні пам'ятки переважно історіографічного жанру окресленого періоду, де жанрова специфіка вимагала фіксації найважливіших подій, з-поміж яких, як свідчать аналізовані тексти, були і стихійні явища природного та суспільного характеру. Зауважимо також, що писемні пам'ятки не завжди дають змогу однозначно кваліфікувати, на позначення явища якої групи – природного чи соціального походження – ужито ту чи ту лексему. Зокрема, вогонь як одна з чотирьох стихій може завдавати шкоди, виникнувши як природним (розряд блискавиці, внаслідок спеки та ін.), так і соціальним (через навмисний підпал) шляхом. Саме тому в тексті можна натрапити тільки на констатацію пожежі як факту, її розмірів та завданої шкоди.

Метою нашої роботи є проаналізувати лексику на позначення стихійних явищ, засвідчену в писемних пам'ятках української мови XVI–XVIII ст., та з'ясувати особливості її функціонування. Для досягнення задекларованої мети використано як основні контекстуальний, описовий методи, частково порівняльно-історичний. Досліджувані писемні пам'ятки репрезентують широкий арсенал лексичних засобів на позначення стихійних явищ. У нашій статті проаналізуємо деякі з них, зокрема на позначення повені, пожежі, посухи, холоду.

Повінь. Зі значенням 'великий розлив води' в досліджуваних пам'ятках засвідчено дві лексеми – *потоп* і *вода*. Звичайно, первинно номени різнилися семантикою. Перший з них є книжного походження, ним послуговувалися переважно для номінації стихійного явища, описаного у Святому Письмі. Це ж значення слово *потоп* реалізувало не тільки в сакральних текстах чи творах на релігійну тематику, але й у творах інших стилів, де йшлося про походження того чи того народу або ж про початки світобудови загалом. Уже в киеворуський період, за даними «Матеріалів...» І. Срезневського, іменник *потоп* функціонував із трьома значеннями: 'повінь', 'всесвітній потоп', 'хвиля, буря' (**СРЕЗНЕВСКИЙ** 2: 1293). Укладачі «Словника російської мови XI–XVII ст.» виокремлюють чотири значення: 'затоплення, повінь', 'повінь, яка затопила всю землю; всесвітній потоп', 'потоплення, загибель у воді', 'хвиля, буря' (**СРЯ** XI–XVII 18: 12). Підтвердженням того, що домінантним у семантичній структурі було значення 'всесвітній потоп', є відсутність цього слова в реєстрі «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», джерельну базу якого становлять ділові тексти.

Досліджувані нами пам'ятки засвідчують уживання лексеми *потоп* з релігійною конотацією, напр.: «Руский народ ѿт Ияфета, сѣна Ншева, ведеть свое поколѣние и ѿт его сѣна

Мосоха, ѿ которого первеи мосохами албо мосхами называлися, бо по *потопъ*, гды розделил Гѣдь Бѣъ языки во столпотвореніи, розышлися по всемъ свѣте снѡвъ Ноевыхъ потомки Симовы, особно Хамовы, особно сѣли Иафетовы потомки» (СХ 56); «Философъ, испытаню Владимерову досить чинячи, все ему порядне от Сотвореня Свѣта до *потона*, а от *потона* до Аврама, до Моисея и ажъ до воплощенія Хрѣстова, і все о Хрѣстовомъ пожитіи во плоти, ѿ распятіи за нас, ѿ воскресеніи, ѿ вознесеніи на небо и о второмъ страшномъ на судпришествіи, и о воскресеніи людеи из мертвыхъ сказал» (СХ 66); «Не мнѣи щаслившіе древа и сей церкви святой, ижъ гди сурове зъ загнуваннаго декрету небесного страшные неприятель креста святого мечем христіанскіе краи пустошили, огнемъ околичніе мѣста и церкви божиі руйновали, сію же церковь отъ посполитого декрету и пожару, яко отъ общеземнаго *потона* ковчегъ Ноевъ сохранили изволилъ Господь» (ЛПМ 123).

Нова українська мова успадкувала лексему *потоп* у двох варіантах – *потоп* і *потона* – зі значенням 'повінь' (Грищенко 3: 380). У сучасній українській мові слово *потоп* є домінантним для реалізації семантики 'повінь, яку через гріхи людей наслав Бог, щоб затопити землю', 'велика повінь, великий розлив води', варіант *потона* вживається в діалектах (СУМ 7: 146).

Українська мова XVI–XVIII ст. успадкувала з киеворуського періоду і словосполучення *великая вода*, яке, на думку В. Німчука, в XI–XIII ст. уживалося зі значенням 'повінь' (Німчук 1992: 157). Цю думку підтверджують дані «Словника давньоруської мови XI–XIV ст.», де зареєстровано словосполучення *большая вода*, *великая вода*, *полая вода* 'розлив, повінь' (СДРЯ 1: 452). Очевидно, значення 'повінь' у семантичній структурі лексики *вода* було ще в праслов'янський період, а прикметниковий елемент став розрізнявальним компонентом у словосполученні після того, як це значення вийшло на периферію семантичної структури. У досліджуваних пам'ятках атрибутивне словосполучення продовжує функціонувати зі значенням 'повінь, повноводдя', напр.: «Изъближившия Куремся къ Луцку, не могъ реки перепити, бо *вода* была *велика*, и хотѣлъ через мостъ поити, але луцкии люде отсѣкли мостъ» (СХ 154); «А на початку лѣта после зимы, гды мор престал, въ Нѣмцахъ *вода велика* была и потопила шестнадцать тысячъ людеі, а костелов мурованыхъ сто пятьдесятъ и осемь, кромѣ деревяныхъ» (СХ 163). Це ж підтверджують і лексикографічні праці: *вода великая* 'вода високого рівня, повідь' (Тимченко-ІС: 281); *вода велика* 'повноводдя' (СУМ XVI–XVII 4: 144).

Аналізовані тексти засвідчують уживання описових конструкцій для номінації цього стихійного явища, конкретизуючи специфіку повені, напр.: «Потом за часомъ, гды в полночныхъ краяхъ, где теперъ Литва есть и шведове, и прусь ты обыватели розмножилися для неплодности земли и для *часто розливаня ся водъ морскихъ, затопляючихъ местечка и села*, цымброве с краевъ полночных, литовських и пруских, личбою триста тысячеи, ведлугъ Стрииковского, кромѣ жон и детеи, пошли перше до Францыи и Испаниі, потом отголь до Вулох» (СХ 170); «Року 1649 *выляня водъ* было *барзо велико*, же села, дворы, замки ломило» (ДЛ 240).

Отже, повінь як стихійне явище в досліджуваних писемних пам'ятках репрезентоване однослівною номінацією *потоп*, що в усіх засвідчених випадках функціювало з «релігійною» складовою в семантиці, атрибутивним словосполученням *великая вода* та описовою конструкцією.

Посуха. На позначення довготривалої теплої і спекотної погоди в досліджуваних текстах засвідчено питомий іменник *суша* (ЕСУМ 5: 487). Однак, за даними І. Срезневського,

цей номен не функціював у киеворуський період. У «Матеріалах...» лексикограф фіксує атрибутив *сухий* зі значенням 'сухий, бездощовий' (СРЕЗНЕВСКИЙ 3: 632), у лексемі *суша* він виокремлює тільки значення 'земля' (СРЕЗНЕВСКИЙ 3: 634). В аналізованих пам'ятках іменник *суша* 'засуха, посуха' зафіксовано один раз: «Въ томъ же року *суша* и горячость слонца великая была, от которой повисихали води и травы посхли, с которой сухоти робацтво умножилось, и позедавши капусти та бобъ, горохи, конопльъ повиедали и гречку, з ниви на ниву стадомъ ходили» (ЛС 149–150).

Більшість контекстів на позначення посухи засвідчують уживання атрибутивно-субстантивної конструкції з праслов'янським прикметником *сухий* (ЕСУМ 5: 487). Специфікою таких конструкцій було те, що атрибутивний компонент стояв у постпозиції, виконуючи у сполученні з допоміжним дієсловом *быти* предикативну функцію. Номінативну функцію виконував іменник – назва пори року. Зрідка спостерігаємо ускладнення конструкції прислівником міри і ступеня *дуже*, напр.: «А якъ лѣто, так и *осень сухая была*, же болота повигорѣвали, и води въ нихъ не было» (ЛС 150); «ѣпѣ [1782]. *Лѣто было сухое дуже*, сѣвба и трава такъ вугорѣла, якъ оу зимѣ ради недостатку зимѣвлѣ хижѣ и стаинѣ подерли, бо снѣгъ оупа^в бы^в пре^н пушано^м Пилиповы^м на три н^лѣ и еше на самого Георгіа, еже бысть в Ѡмину н^лю, снѣгъ бы^т оупавъ, же и землю закры^в» (ГЛ 77–78); «ѣпѣ [1784]. Того року *было сухое лѣто*, пашѣ оу Марамориши мало было» (ГЛ 78); «Рокъ и оурожаи посере^ннїи, *лѣто сухое*, такъ же слѣдующей зими хижѣ дерли и марзѣ давали, еднаковоже много марги и^з голоду издохло» (ГЛ 79); «тогожде року ѣпѣд-го *лѣто* такъ *сухое было*, же ѡвсы оу многи^х мѣста^х такъ изгорѣли, что никто на них серп не бра^в и де на млаковѣ земли не мож было жати, ле^м мыкали ѡвесь и Рѣмо^м (?) кѣсцѣмъ оу добрѣ кѣсници не маи было можно накосити на еде^м вѣз сѣна» (ГЛ 79); «1811. Зима была погѣдлива, *лѣто дуже сухое*, сѣна наипаче и вѣвса оуродилося мало, сого ради слѣдующей зими (було тісно)» (ГЛ 80); «Потом *весна була барзо сухая*, не хотѣло ся нѣчого родити, але и травы не було» (ЛЛ 116).

У досліджуваних текстах засвідчено функціонування лексеми *посуха* на позначення сухої, спекотної погоди, напр.: «В тѣмъ же року 1638 *весна була барзо сухая*, не хотѣлъ дощъ падати, не хотѣло ся нѣчого родити, а нѣ трава, и що ся було озимини сказало, то у свята зеленїи морозъ попсовалъ, а що сѣяно ярини, то за *посухою* не сходило» (ЛЛ 119). На думку В. Німчука, відомі сучасній українській літературній мові іменники *засуха*, *посуха* поширилися у староукраїнський період (Німчук 1992: 155), хоч «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» їх не фіксує. П. Беринда номеном *посуха* тлумачить іменник *скварь* (ЛБ 1961: 114).

Розширює номінативний ряд на позначення посухи іменник *горячость*. Додатковими кваліфікаторами посушливої погоди є квантитативні форми прикметника *великий*, напр.: «Въ томъ же року *суша* и *горячость* слонца *великая* была, от которой повисихали води и травы посхли, с которой сухоти робацтво умножилось, и позедавши капусти та бобъ, горохи, конопльъ повиедали и гречку, з ниви на ниву стадомъ ходили» (ЛС 149–150); «Хлѣбъ пахають пшеничній, ячмень и просо на низинахъ, способнихъ, не оподоль моря и на ниви водъ зъ горъ каналами пускають, бо въ тамошнихъ сторонахъ дожчовъ барзо рѣдко, а *горячести превеликіе*» (ДНХ-2: 178). Наведений контекст із літопису Самовидця засвідчує цікаву лінгвальну ситуацію, коли лексеми *суша* і *горячость* вступають водночас у синонімічні та причиново-наслідкові відношення, оскільки головним чинником посухи зазвичай є активність сонця, про що літописець занотував *великая была*. Є. Тимченко в текстах XV–XVIII ст. фіксує цей номен зі значенням 'спека' (Тимченко-МС 1: 185), проте

контексти зі словникової статті засвідчують, що уживався він і на позначення хворобливого стану людини, зокрема одного з його симптомів.

Репрезентантами семантики 'посуха, засуха' в досліджуваний період були слова й інших частин мови, зокрема дієслова, які в контексті вказували, що з рослин, тварин чи людей зазнало найбільше шкоди. Ці лексеми є дериватами кореня *гор-*, напр.: «прото же лѣтъшнаго року сѣвба *погорѣла*, оу Дебрецинѣ и поза Тису по дванацять золоты^x нѣмецкы^x едеⁿ кобель жита платили» (ГЛ 80).

У сучасній українській літературній мові іменник *суша* 'суха, засушлива пора; суха, жарка, без дощів погода; засуха' кодифіковано з ремаркою *розм.* (СУМ 9: 873). Лексема *посуха* також функціє в українській мові зі значенням 'брак дощу влітку, що призводить до висихання ґрунту і загибелі рослинності; засуха' (СУМ 7: 391).

Холод. Основним репрезентантом для реалізації низької температури є лексема *холод*. Аналізовані пам'ятки засвідчують її нечасто, напр.: «Там же еще билиси з москвою часто, але и полякомъ уже потомъ докучали зима, бо была тяжкая, мерзло их немало, и *холод* былъ, и голод» (СХ 68зв.–69); «Августа 23 дня тогоже 1718 года былъ *холодъ великій*, отъ котораго ярина поздня спортилась, а потомъ частіе другіе морозы» (Лѣтописецъ 54). Номен має характерну для української мови повноголосну форму, для більшого переконання стихії він конкретизований кваліфікатором *великій*.

У досліджуваній групі лексики із синонімічним значенням функціє іменник *мороз*. Традиційно цей номен слугує на позначення невисокої та низької температур переважно взимку, тобто без атрибутива-кваліфікатора сприймається нейтрально. В інші часові проміжки такий стан природи видається стихійним явищем. Лексема *мороз* праслов'янського походження (ЕСУМ 3: 515). У киеворуський період номен *мороз* функціював зі значенням 'холод' (СРЕЗНЕВСКИЙ 2: 175). Із такою ж семантикою побутував і неповноголосний варіант *мразъ* (СРЕЗНЕВСКИЙ 3: 183–184), якого, проте, не зафіксовано в досліджуваних текстах, що свідчить на користь домінування народнорозмовної мови.

Аналізовані писемні пам'ятки підтверджують, що в українській мові задекларованого періоду позначений активністю повноголосний варіант *мороз*, напр.: «Рок АѢО [1570]: *мороз* жито поморозил в самы цвты [!], и был голод великий» (КЛ 103); «Был тот голод 3 [7] лѣт поспол, докончался рок[у] ОѢ [76], бо был такии *мороз* ѡбъ Ѡнофрии. Рок АѢОА [1571]: три дѣни был тот *мороз*, которыи все збоже ѡзимое и ярины побил, аж потом ѡтросли потросе и ѡтишли, але велми плохи, так же в мяцу Ѡлыцкую по шести и по семи копѣ жита молочено» (КЛ 106); «1570. *Мороз* поморозил жито мая подполня» (ЛЛ 101); «В тѣмъ же року 1638 весна була барзо сухая, не хотѣлъ дощъ падати, не хотѣло ся нѣчого родити, а нѣ трава, и що ся було озимини сказало, то у свята зеленіи *морозъ* попсоваль, а що сѣяно ярини, то за посухою не сходило» (ЛЛ 119); «1619. Мѣсяца мая дня 5 бул снѣгъ в самый цвѣтъ и не могла животина ходити на поле для снѣгу и *морозу*, а сѣно було дорого» (ОЛ 134); «аѣѣ [1780]. Мѣця Мая дѣня ѣ. снѣгъ оу верхоⁿ был и на аѣ деⁿ такіо *мороⁿ* быⁿ, же и листокъ на лѣсѣ повариⁿ» (ГЛ 76); «Сѣвба аж до покроⁿ зелена была. Посему *мороз* извариⁿ, мало што люде изняли сѣвбы» (ГЛ 77); «Тогожде року аѣче априля кѣ дѣня оупаⁿ быⁿ снѣгъ и оу селѣ маиже посереⁿ голѣнкы и за два дѣны оу селѣхъ лежаⁿ, (а) оу версѣ^x таки быⁿ за два тижнѣ; и *мороⁿ* повариⁿ росады, дынѣ, ѡгурки, леⁿ, горо^x, лѣс, и прочая, еднаковожь яръ скоро почала была ся и лѣто помѣрное было, ѡсень добра, а зима тепла слѣдоваля слѣдующаго року» (ГЛ 79–80). Ілюстративний матеріал засвідчує, що номен *мороз* ужито не тільки з нейтральним значенням 'холод'. Контексти вказують на суттєву шкоду, завдану

людям цим природним явищем. Тому, на нашу думку, доцільно виокремити в семантичній структурі лексеми *мороз* значення 'стихийне явище природного походження'.

Зрідка в досліджуваних пам'ятках на позначення сильного холоду фіксуємо словосполучення з атрибутивом-кваліфікатором *лютій, великий*, напр.: «Ажъ на масницѣ приморозки, а, запустивши на великий постъ, снѣгъ выпалъ такъ великий, же нѣхто не могъ съ хоромъ, сирѣчь зъ дому, вийти, не прокидавши лопатою, окна и дверѣ завѣяло, и морозъ лютій бул, хто по дрова поѣхаль, то змерзъ» (ОЛ 135); «аѣѣ [1719]. Мѣця Маја дѣня кѣ на прп. ѡца Нѣкиты оупа^в бы^в снѣгъ великѣи и оу селѣ бы^в такѣи, якъ вел. морозъ» (ГЛ 76); «аѣѣ [1798]. Того року зима была лехка, лиши на еде^в тижде^в оупо^в бы^в снѣгъ: яръ была суха, лѣто погѣдливое. дѣ Юнѣя *морозъ великѣи бы^в* аж коло краю воды ле^д бы^в и много шкоды оуроби^в» (ГЛ 80); «Тогожъ года напередъ Мая 8 дня былъ морозъ великѣи и снѣгъ прикриль былъ землю, по которому порошею ловили зайцовъ и разъ по разъ три дни были морозы» (Лѣтописецъ 54).

Зрідка писемні пам'ятки засвідчують лексему *мороз* нібито в нейтральних контекстах, що попервах наштовкує на думку про функціонування номена з нейтральним значенням, напр.: «Вчора настали великіе морози» (ДНХ-1: 390). Однак контекстуальне оточення, використані граматичні форми змушують засумніватися в цьому. По-перше, запис датовано 27 жовтня, що може свідчити радше про ранню зиму, аніж стихійне явище; по-друге, граматична форма множини компонентів атрибутивно-субстантивного словосполучення дає підстави стверджувати, що це явище було тривалим, мінімум дводенним, підтвердженням чого є прислівник *вчора*; по-третє, генеральний хорунжий М. Ханенко описував події, що відбувалися в Санкт-Петербурзі – тодішній столиці Російської імперії, місті з великою кількістю жителів, для яких великі морози були по-справжньому стихійним явищем, оскільки змушували містян залишатися вдома, стаючи на заваді комунікації в різних сферах – культурній, освітній, економічно-діловій та ін.

Інколи кваліфікація явища як стихійного має суб'єктивний характер, напр.: «Графъ отъехалъ рано на охоту до Собакина и уже вечеромъ оттоля прибылъ, а я, за бывшимъ тогда великимъ морозомъ, не ездилъ» (ДНХ-1: 451). Як засвідчує контекст, для графа Гендрикова великий мороз не був такою проблемою, як для М. Ханенка, тож словосполучення додатково імпліцитно репрезентує опозицію «свій – чужий» (місцевий – чужинець).

Можна констатувати, що протягом історичного розвитку лексема *мороз* не зазнала суттєвих змін у семантичній структурі і нині продовжує функціонувати переважно зі своїм первинним значенням 'холод, коли температура повітря опускається нижче нуля' (СУМ 4: 804).

Сніг. Репрезентантом атмосферних опадів у вигляді білих зіркоподібних кристалів чи пластівців, що становлять собою скупчення таких кристалів, в українській мові є лексема праслов'янського походження *сніг* (ЕСУМ 5: 334). Це слово зафіксовано вже в найдавніших пам'ятках і протягом історичного розвитку не зазнало суттєвих змін. В. Німчук зазначає, що воно має стабільну історію, як і лексема *град* (Німчук 1992: 150).

І. Срезневський реєструє номен *сніг* зі значенням 'сніг' (Срезневский 3: 454–455). Укладачі «Словника російської мови XI–XVII ст.» виокремлюють ще значення 'рясний сніг, скупчення снігу' (СРЯ XI–XVII 25: 247). Досліджувані пам'ятки дають підстави стверджувати, що іменник *сніг* функціює в них із синкретизованою семантикою, одночасно позначаючи різновид опадів і стихійне явище, напр.: «Мѣю маю ѣи снѣгъ розчавъ падати и все падавъ до кѣ, на кѣ ден на пяд оу селѣ, оу горахъ до колѣна оупавъ и лежавъ два дны» (ГЛ 80);

«Рошчали яровати перед бѣговѣщенієм на тижден и три дѣя ѡрали, а потому *снѣгъ* оупав и лежав за дѣ тижнѣ. Того года оу яри воско ишло много до По(л)шчѣ и *снѣгъ* оупав быв на ѣ мая и на ѣ ден мая; того года мнясницѣ было ѣ тижнѣи» (ГЛ 81); «1619. *Снѣгъ* на Вознесение Господне выпаль, зѣ морозомѣ, же вѣ полю отѣ великости *снѣгу* и зимна великого, овечки померзли» (ЧЛ 6); «Тогожѣ года напередѣ Мая 8 дня былѣ морозѣ великѣи и *снѣгъ* прикрилѣ былѣ землю, по которому порошею ловили зайцовѣ и разѣ по разѣ три дни были морозы» (Лѣтописецѣ 54).

Однозначно стверджувати, що іменник *сніг* ужито зі значенням 'стихийне явище', допомагає слово-кваліфікатор, роль якого в аналізованих пам'ятках виконує прикметник чи прислівник, що є репрезентантами кількісного вияву явища:

1) атрибутив *великий*: «āxĕ [1660]. Зима была твердая, *снѣгъ* оупа^в бы^в великыи, такѣ же люде дорогу оу лѣсѣ протоптати не могли, и якѣ оупа^в на пушчя Пилипово, то ажѣ благовѣщеніе егѣ рушило» (ГЛ 75); «āψѣ [1719]. Мѣця Маѣя дѣя кѣ на прп. ѡца Никиты оупа^в бы^в *снѣгъ* великѣи и оу селѣ бы^в такыи, якѣ вел. морозѣ» (ГЛ 76); «У днѣ маевѣи *снѣгъ* великѣи спалѣ и до 3 дней трвалѣ» (ОЛ 127); «1599. *Снѣгъ* великѣи выпаль на завтрее покрови, а потомѣ згинулѣ» (ОЛ 130); «Ажѣ на масницѣ приморозки, а запустивши на великѣи постѣ, *снѣгъ* выпаль такѣ великѣи, же нѣхто не могѣ сѣ хоромѣ, сирѣчѣ зѣ дому, вийти, не прокидавши лопатою, окна и дверѣ завѣяло, и морозѣ лютий бул, хто по дрова поѣхаль, то змерзѣ» (ОЛ 135); «Ро^к ≠ахмд [1644] на Покро^в Пѣрѣои Бѣи великы *снѣгъ* оупаль, же и домы по мѣста^х и села^х, в лѣсѣ дерева полама^н» (ЛКМ 3); «Тогдажѣ за великыи *снѣгами* много татарѣ и конѣи ихѣ пропало, понеже зрадыла ихѣ фортуна; перво снѣги талые были, послѣ всеедной *превеликѣи снѣги* выпали» (Лѣтописецѣ 31); «Вѣ сей день *прежестокѣи* былѣ морозѣ» (ДНХ-1: 415);

2) прислівник: «1695. Зима великая лежала и *снѣгу* было *велми много*, ажѣ до святого великомученика Георгия» (ЧЛ 20).

Нейтральну семантику допомагає репрезентувати атрибутив *малий*, напр.: «Морозѣ и *малий снѣгъ* былѣ» (ДНХ-1: 259), або ж самостійне вживання лексеми *сніг*, напр.: «Випаль *снѣгъ* ночью» (ДНХ-1: 260). Такі контексти слугують ілюстрацією функціонування номена як одиниці метеорологічної лексики.

Про стилістичний потенціал слова *сніг* свідчать уже давні тексти, зокрема поетичні. В основі порівняння – колір, тому що сніг здавна був і залишається своєрідним еталоном білизни і яскравості, напр.: «Єдны, яко *снѣг*, бѣлыи ся найдуючи, / А другіе принамнѣи, якѣ вовна, будучи» (Беринда 1978: 208); «Зима, наставши, преїдет у дом своим бѣгом, / нам же, егда влас главный покрѣется *снѣгом*, / Уже и весна преїдет, уже и зной лѣтний, / а тот з главы нашея мраз не згинет цвѣтний» (Величковський 1972: 120).

Зі словом *сніг* у сучасній українській мові функціює 18 фразеологізмів, абсолютна більшість із яких указує на ставлення людей одне до одного (СУ 3.2). З «кольоровою» семантикою засвідчено тільки компаративний фразеологізм *білий, як сніг* (СУМ 9: 423).

Пожежа. Вогонь, як відомо, це швидке горіння, що супроводжується значним виділенням тепла та світла, полум'ям і димом. У вузькому значенні вогонь – це полум'я, сукупність розпечених газів, що виділяються в результаті горіння. Вогонь є однією з природних стихій, може бути спричинений як різними атмосферними явищами (блискавка, посуха), так і людським чинником (необережне поводження з вогнем). Основним репрезентантом вираження значення 'пожежа' в сучасній українській мові є номен *пожежа*.

Іменник *пожежа* є дериватом праслов'янського слова *žarъ*, у якому відбулися відповідні чергування голосних і приголосних (ЕСУМ 2: 187). У староукраїнський період ця лексема ще не була поширеною, принаймні в літературній мові. Свідченням цього можуть бути і «Матеріали...» Є. Тимченка, який зафіксував слово *пожежа* в текстах XVIII ст. (Тимченко-МС 2: 145).

Більш поширеним, за даними досліджуваних нами писемних пам'яток, є слово *пожар* – також праслов'янського походження (ЕСУМ 2: 187). Його фіксує вже в найдавніших текстах І. Срезневський зі значенням 'пожежа' (Срезневський 2: 1079). Аналізовані тексти засвідчують, що номен *пожар* зрідка вживався без додаткових кваліфікаторів, напр.: «Того ж году, Кієвъ и Чернѣговъ *пожаремъ* выгорѣлъ» (ЧЛ 31).

Очевидно, страх людей перед силою вогню знайшов відображення у словосполученні з атрибутивом *великий* чи *страшний*, напр.: «В лѣто СХЛВ [6632] был *пожар* в Кієве, *великии*, згорѣло цркви едних Х-сот [600] іюня КГ [23] дня» (КЛ 117); «Того ж часу был *пожар великий* в Володимери, апрѣля 13 днѣя, погорѣлъ мало не весь город. Двор княжеи згорѣлъ и церкви тритцатъ и двѣ, и соборная церковь Пресветои Бдци вся згорѣла, верхи золотыѣ, и што было от золота и сребра, и каменїи дорогихъ, в неи все погорѣло» (СХ 169); «Казаки въ замокъ ухватилися и иншіи люде, а иншіи погорѣли, и самъ Чернецкии для *великого пожара* з мѣста уступилъ» (СХ 88–88зв.); «Такъ *страшний пожаръ* былъ за скараннямъ бозскимъ» (ЛС 135).

Одиничним випадком уживань засвідчений полонізм *пожога* (Тимченко-МС 2: 147), який у досліджуваних текстах також має при собі атрибутив-кваліфікатор *великая*, напр.: «1604. Того же року у Острозѣ *пожога великая* була, всѣ мѣста разом горѣли, неможная рече[й] рятовати, ажъ сами мусили зъ мѣста убо утѣкати, а скринѣ и іное метали у воду, бо по землѣ горѣли трѣски, мости аж до самої води, и млини» (ОЛ 131).

Прикметно, що досліджувані тексти дають підстави говорити про розвиток у слові *пожар* переносного значення 'бурхливий вияв, розвиток чого-небудь, що широко розпросторюється, охоплює щось', напр.: «Тогожъ времени Виговскій, какъ увѣдалъ о томъ поставлении Юрася, оставивъ татаръ, въ Москву пошедшихъ, и пробрався съ поляками на Заднѣпре, хотячи *пожаръ* съперва *загасить*, но нечаянно всѣхъ, сторонѣ царского величества приятныхъ, засталъ, навіть которыи пактовъ, съ поляками поприсягненныхъ въ Варшавѣ, достояли, и тѣ – именно: Немѣричъ на штуки от черни за труди оные разсѣчень, Верещакъ и Сулима и иные побити; и хотя Виговскій предъ всѣмъ войскомъ оные полезные (якобы) козакамъ пункта велѣлъ читать, однакъ ни от кого за то не похваленъ, паче же обруганъ, что правовѣрнаго монарха отступилъ, и конечно б убили его, естлибъ полское войско не заступило» (КОМ 256).

Часто в аналізованих текстах спостерігаємо «дієслівну» репрезентацію цього стихійного явища. Зазвичай дієслова – це деривати праслов'янських коренів *пал-* і *гор-*. Виокремимо контексти, де описано пожежу, спричинену атмосферним явищем – блискавкою: «Року 1608 месеца Іюля 18 дня, при державѣ великого короля Жикгимонта, а при воеводѣ Кієвскомъ, князи Острозскомъ Василю Константиновичу, зъ допущеня Божого *згромъ запалилъ* замокъ Кієвскій подъ часъ вечерни и заразъ весь *згорѣвъ* и людей щось *погорѣло* на день святыхъ мученикъ: Емеліана (ІакинѠа и Памвы)» (МЛ 96); «Тогда жъ Городецъ городъ весь *погорѣлъ от Перуна*» (СХ 170зв.). У них чітко вказано, що стало причиною пожежі. Натомість контексти, у яких описано пожежу, спричинену людьми, не містять конкретної вказівки про її «автора», напр.: «В той же час *погорѣлъ* Ростовъ и церкви, и соборная

церковъ Пресвятой Бѣды великая и дивная, яковои не было и не будетъ» (СХ 128); «Року 6688-г в Киевѣ *погорѣло* много дворов и церкви, и Свѣтая София *погорѣла*» (СХ 163зв.); «Тое все *погорѣло* з церковью тогда, коли мѣсто *горѣло*, един образъ чудотворныи свѣто Михаила зостал» (СХ 286зв.).

У сучасній українській літературній мові лексема *пожежа* продовжує функціонувати з основним значенням 'полум'я, яке охоплює і знищує все, що може горіти, а також саме горіння, знищення чого-небудь вогнем', 'місце, де що-небудь горіло', а також із переносним значенням 'сильне почуття, що охоплює кого-небудь', 'бурхливий вияв, розвиток чого-небудь, що широко розпросторюється, охоплює щось' (СУМ 6: 772).

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що лексика на позначення стихійних явищ є самостійною групою в лексичній системі української мови. Запозичення репрезентовано одиничним випадком. Аналізовані номени можна кваліфікувати як міжтематичні термінолексеми, що в контексті реалізують авторський вектор розгалуженої семантичної структури. Часто автори послуговуються додатковими кваліфікаторами, роль яких виконують ад'єктиви та адвербіативи, або ж описовими конструкціями, що свідчить про відсутність спеціальної лексики на позначення того чи того явища. Необхідність виокремлення такої групи лексики на сучасному етапі зумовлена потребою Державної служби з надзвичайних ситуацій у власній термінолексиці. Функціонування лексики на позначення стихійних явищ у писемних пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. засвідчує збереження праслов'янської семантики та початки семантичних трансформацій, що спричинилося до розвитку й нових значень, з якими ці лексеми успадкувала нова українська мова.

ДЖЕРЕЛА

БЕРИНДА 1978 = БЕРИНДА П. На святія Оеофанія, альбо Богоявлення. В кн.: *Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст.* Київ, 1978. 206–208.

ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ 1972 = ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ І. *Твори.* Київ, 1972.

ГЛ = Гукливський літопис. Угровські літописні записки. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* 1911/4: 73–82.

ДЛ = Добромильская лѣтопись (1648–1700). В кн.: *Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси.* Київ, 1888. 239–241.

ДНХ-1 = *Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка. 1727–1753 гт.* Київ, 1884.

ДНХ-2 = *Дневникъ Николая Ханенка. 1719–1723 гт. и 1754 г.* *Киевская старина* 1896/8: 151–196.

КЛ = Київський літопис першої чверті XVII ст. *Український історичний журнал* 1989/2: 107–120, 1989/5: 103–114.

КОМ = Краткое описание Малороссіи. В кн.: *Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ.* Київ, 1878. 209–319.

ЛКМ = Літопис Крехівського монастиря. Руська «кройника» з XVII в. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* 1904/4: 1–3.

ЛЛ = Львівський літопис. В кн.: БЕВЗО О. А. *Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження.* Київ, 1971. 99–124.

- Лѣтописецъ = Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялося въ Украины малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ. В кн.: *Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси*. Киевъ, 1888. 1–69.
- ЛПМ = Лѣтопись Подгорецкаго монастыря. *Киевская старина* 1890/7: 121–128.
- ЛС = Лѣтопись Самовидца. В кн.: *Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ*. Киевъ, 1878. 1–207.
- МЛ = Межигорская лѣтопись (1608–1700). В кн.: *Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси*. Киевъ, 1888. 95–100.
- ОЛ = Острозький літописецъ. В кн.: *Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописецъ. Джерелознавче дослідження*. Київ, 1971. 125–140.
- СХ = Софонович Ф. *Хроніка з літописців стародавніх*. Київ, 1992.
- ЧЛ = Черниговская лѣтопись по новому списку (1587–1725). В кн.: *Оттиск из Киевской Старины. Черниговская летопись по новому списку (1587–1725) и Коломацкие челобитные*. Киевъ, 1890. 6–36.

ЛІТЕРАТУРА

- Грінченко = Грінченко Б. Д. (ред.) *Словарь української мови*. Т. 1–4. Київ, 1907–1909.
- Давидяк 2008 = Давидяк О. Лексика на позначення стихійних явищ в українській мові XVI–XVIII ст. *Науковий вісник Херсонського державного університету* 6 (2008): 163–166.
- Давидяк 2011 = Давидяк О. Номінації землетрусу в пам'ятках української мови XVI–XVIII ст. *Мовознавчий вісник* 12–13 (2011): 34–38.
- Давидяк 2012 = Давидяк О. Лексема буря в системі назв стихійних явищ в українській мові XIV–XVIII ст. *Вісник Львівського університету* 56 (2012): 132–137.
- ЕСУМ = *Етимологічний словник української мови*. Т. 1–6. Київ, 1982–2012.
- Касьянова 1984 = Касьянова В. М. *Русская метеорологическая лексика (история и функционирование)*. Дисс. ... канд. филол. наук. Москва, 1984.
- ЛБ 1961 = *Лексикон словеноросийский Памви Беринди*. Підг. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. Київ, 1961.
- Могила 1984 = Могила О. А. *Метеорологическая лексика украинских говоров (лексико-семантическая, ареальная и генетическая характеристика)*. Дисс. ... канд. филол. наук. Киев, 1984.
- Німчук 1992 = Німчук В. В. *Давньоруська спадщина в лексичі української мови*. Київ, 1992.
- Русанівський 1983 = Русанівський В. М. (ред.) *Історія української мови. Лексика і фразеологія*. Київ, 1983.
- СДРЯ = *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*. Т. 1. Москва, 1988.
- Срезневский = Срезневский И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка*. Т. 1–3. Санкт-Петербург, 1893–1912.
- СРЯ XI–XVII = *Словарь русского языка XI–XVII вв.* Вып. 1–30. Москва, 1975–2015.
- СУ 3.2 = *Інтегрована лексикографічна система «Словники України»*. 3.2. <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>.
- СУМ = *Словник української мови*. Т. 1–11. Київ, 1970–1980.
- СУМ XVI–XVII = *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* Вип. 1–17. Львів, 1994–2017.
- Тимченко-ІС = Тимченко Є. *Історичний словник українського язика*. Харків–Київ, 1930–1932.
- Тимченко-МС = Тимченко Є. *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* Т. 1–2. Київ–Нью-Йорк, 2002–2003.

VASYL DENYSIUK

Ukrainian Language and Methods of Teaching Department, Pavlo Tychyna Uman State
Pedagogical University, Ukraine

The Functioning of the Vocabulary Designating Natural Disasters in the Ukrainian Language in the 16th–18th Centuries

The study of the peculiarities of the functioning of the vocabulary designating natural disasters performed on the basis of written monuments of the Ukrainian language in the 16th–18th centuries allows us to state that the genetically analyzed lexemes in this thematic group are of Proto-Slavic origin. The only exception is the borrowing *пожога* from the Polish language. The vocabulary designating natural disasters was actively completed due to the inclusion of lexical units from other thematic groups including meteorological vocabulary and the development of new meanings in these words because of semantic shifts representing the general concept of ‘natural disasters’ during the declared period. The analyzed lexemes demonstrate one type of systemic relations: synonymous.

One-word names show activity according to the structure of the analyzed written texts. The contextual environment helps to find out the corresponding semantics of them. The authors often use multi-word names which include a noun and an adjective (they are usually the adjectives *великий*, *лютий* or forms of the highest degree of comparison *превеликіе*, *прежестокій*, which explicitly indicate a high degree of the described disaster).

It is noteworthy that the authors use the verbal noun *номон* for the realization of the seme ‘flood’, which gradually started to lose its religious semantics and acquired a secular meaning in the period under study. The Kievan Rus’ tradition is continued by the nomination of this disaster by a verb–noun or an adjective–noun word combination.

The main representative of the seme ‘drought’ is the adjective *сухий*, which is used exclusively in the descriptive constructions in the studied monuments, the substantive component of which is a lexeme to denote a season (*весна*, *літо*, *осінь*).

The lexemes *холод* and *мороз* realize the seme ‘cold’ in the analyzed written texts. They are used in their full-vowel forms and combined with quantitative forms of adjectives to represent the degree of the natural disaster. A subjective approach to the assessment of the disaster is observed in the implementation of this seme.

The lexeme *сніг* in many contexts implements syncretized semantics: ‘precipitation’ and ‘natural disaster’. A clear idea of the natural disaster is given by the contexts in which the authors use the additional qualifier *великій*. Occasionally, the adverb with the value of amount combined with another adverb with the value of extent and degree performs the role of an additional qualifier.

As evidenced by modern lexicographic works, the development of a figurative meaning occurred in the semantic structure of nouns on the basis of metaphorical transfer. The present-day Ukrainian language inherited most of the one-word names, which continue to operate without changing their basic lexical meaning.

Keywords: the Ukrainian language, 16th–18th centuries, vocabulary, lexeme, semantics, semantic structure, metaphorical transfer, natural disasters

